

A RENDKÍVÜLI EGYHÁZI ÜGYEK KONGREGÁCIÓJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ DOKUMENTUMAI (1939–1948)

A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31. Szerk. Somorjai Ádám. METEM, Budapest, 2020, 108 o.

Kutatási segédletről ritkán írunk ismertetőt. Olykor mégis indokolt, hogy egy ilyen kiadványt külön is a szakma figyelmébe ajánljunk. Külföldi levéltárakban őrzött dokumentumok kutatását segítő kiadványok esetében például magától értetődő az ilyen publikációk jelentősége, hiszen lehetővé teszik a magyar kutatók számára, hogy előre megismerkedjenek a kutatni kívánt anyaggal, és már utazás előtt ki tudják alakítani kutatási stratégiájukat. Somorjai Ádám kötetének bemutatását ezen általános szemponton túl két további ok is indokolja. Egyfelől nem egyszerűen a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltára – egyébként csak helyben használható elektronikus – inventáriumának hungarika-szemponturnak kínálja az olvasónak, hanem annak érdekében, hogy a minél szélesebb kutatóközönség hasznosítani tudja az ott őrzött dokumentumokat, egyúttal az anyag magyar nyelvű leírását adja. Másfelől – és ez talán még nyomósabb érv – egy olyan gyűjtemény anyagának egy részéhez biztosít kalauzt, amelynek megnyitását – méltán – rendkívüli várakozás előzte meg.

Az elmúlt közel másfél évszázadban több hullámban került sor a vatikáni archívumok megnyitására. Először 1881-ben XIII. Leó pápa tette hozzáférhetővé az 1815 előtti dokumentumokat. A következő nyitásra több mint negyven évet kellett várni: csak XI. Piusz pápasága elején, 1924-ben vált kutathatóvá a XVI. Gergely pápa (1830–1846) haláláig terjedő mintegy harminc éves periódus. IX. Piusz kiemelkedően hosszú, 32 éves pontifikátusának (1846–1878) dokumentumait újabb bő negyven év múlva, 1966-ban tette hozzáférhetővé VI. Pál pápa. Ezt követően sűrűbbé váltak az egy, legfeljebb két pápa uralkodásának forrásait érintő megnyitások: 1978-ban a XIII. Leó (1878–1903), 1985-ben a X. Piusz (1903–1914) és a XV. Benedek (1914–1922) pápasága, legutóbb pedig – néhány iratcsoport részleges megnyitását követően – 2006-ban a XI. Piusz pápasága (1922–1939) alatt keletkezett dokumentumok kutatása is lehetővé vált. Jóllehet ezek a megnyitások minden esetben komoly érdeklődésre tartottak számot, jórészt csak a szakma szentelt nekik nagyobb figyelmet. A XII. Piusz pápasága (1939–1958) alatt keletkezett dokumentumok kutathatóvá tételét azonban nemcsak a történészek, de a szélesebb közvélemény is már régóta szorgalmazta. A kiemelt érdeklődés annak köszönhető, hogy Rolf Hochhuth 1963-ban megjelent, *Der Stellvertreter* („A helytartó”) című drámájának megjelenése óta szenvedélyes viták folynak arról, vajon a Pacelli pápa által a

második háború alatt tanúsított óvatos magatartás helyes volt-e vagy sem. A témában keletkezett könyvtárnyi szakirodalom annak ellenére sem vezetett konszenzushoz, hogy VI. Pál pápa megbízásából négy jezsuita történész összeállította a Szentszék második világháború alatti tevékenységéről szóló monumentális dokumentumgyűjteményt.¹

Az tehát, hogy Ferenc pápa döntése nyomán 2020. március 2-án megnyíltak a vatikáni levéltáraknak az 1939. február 10-től 1958. október 9-ig terjedő időintervallumban keletkezett dokumentumai, valóban történelmi pillanat. A rendkívül izgalmas periódus iratanyagának kutathatóvá válásától mindenekelőtt a második világháborúval, illetve a katolikus egyház és a náciizmus kapcsolatával foglalkozó kutatók várják, hogy korábban megfogalmazott téziseiket eddig ismeretlen dokumentumok segítségével támaszthatják alá. Ez a szakirodalomra jellemző, az 1945 előtti évekre irányuló markáns kutatási fókusz ugyanakkor szinte elfeledteteti, hogy XII. Piusz pápasága nem ért véget a második világháborúval. Pedig Kelet-Közép-Európa perspektívájából legalább annyira érdekes Eugenio Pacelli pápaságának második szakasza, amelyet egy újabb totalitárius rendszerrel, a kommunizmussal szembeni küzdelem és – a háborút követő rövid átmeneti időszak után – egy újabb világméretű háború, a hidegháború jellemezett.

Miként címe is jelzi, a Somorjai Ádám által összeállított inventárium csak részben lép túl az érdeklődés középpontjában álló második világháborús perióduson: 1945 után csak a hidegháború kezdetéig tartó néhány átmeneti év dokumentumainak jegyzékét találjuk meg benne. A megnyitás körülményeit röviden összegző, valamint a válogatás szempontjait ismertető bevezetőből sajnos nem derül ki, hogy a címben pontosan megadott kronológiai végpont (1948. december 31.) kijelölésekor mi vezette a kötet összeállítóját. Nem tudjuk meg, vajon pusztán arról van-e szó, hogy a megnyitást követően mielőbb a kutatók kezébe kívánt adni egy kalauzt, és ezért koncentrált első lépésben XII. Piusz pápaságának első évtizedére, vagy esetleg az áll a háttérben, hogy a kézirat elkészültekor az 1948 utáni időszak dokumentumainak teljes feldolgozása és kutathatóvá tétele még nem történt meg.²

A külső címlapon és a kötet bevezetőjében jelzett másik nyilvánvaló szűkítés – tudniillik, hogy az inventárium a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történelmi Levéltárában őrzött dokumentumok közül kizárólag a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja fond anyagát ismerteti – ugyanakkor

¹ *Actes et documents du Saint-Siège relatifs à la Seconde Guerre mondiale*. I–XI. Eds. Pierre Blet – Angelo Martini – Burkhard Schneider – Robert Graham. Città del Vaticano, 1965–1981.

² Utóbbi értelmezést valószínűsíti a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történelmi Levéltárának honlapján található kimutatás, amely szerint 2020 februárjáig a Magyarországra vonatkozó dokumentumokat csak részlegesen dolgozták fel. (Időközben az anyag feldolgozottsága előre haladt: az 2021 júniusában jelzett 1950-es időhatár mindenesetre nem jelenti azt, hogy pl. a Mindszenty perre vonatkozó hatalmas anyag már hozzáférhető volna.) Vö. http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/fondi/materiale-pontificato-pio-xii.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. április 30.)

külön magyarázat nélkül is érthető. Abszolút méltányolható és racionális döntés ugyanis, hogy a kötet nem vállalkozik a Vatikáni Apostoli Levéltárban, illetve a különböző szentszéki dikasztériumok irat- és levéltáraiban őrzött hatalmas anyag bemutatására. Egy ilyen kísérlet lehetetlenségét kellőképpen jelzi, hogy a vizsgált inventárium maga több mint 15 300 fólió irat leírását tartalmazza. Ugyancsak több érv támasztja alá, hogy miért dönthetett Somorjai Ádám a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárának fondjai közül a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja dokumentumainak ismertetése mellett. A vizsgált periódusban ugyanis ez az 1814-ben létrehozott kongregáció egyfajta csúcsszerveként működött a bíboros államtitkár vezetése alatt: itt futottak össze az egyház életét érintő legfontosabb információk és ügyek az állam és egyház közötti viszonyt érintő kérdésektől kezdve a dogmatikai, erkölcsi és fegyelmi kérdésekig. Ez az irategyüttes tehát egyedülállóan széles keresztmetszetét kínálja az egyház életének és így kitűnően alkalmas arra, hogy a kutatók innen indítsák a korszak (egyház)történetének vizsgálatát. Fokozottan igaz ez térségünkre, és azon belül Magyarországra, ahol az apostoli nunciatúrák működésének második világháborút követő megszakadása miatt nem számolhatunk a nunciatúrák levéltárának anyagával.

Somorjai Ádám a Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában végzett hétesztendő levéltárosi működése során kitűnően megismerte a gyűjtemény iratanyagát. Ennek köszönhető, hogy az inventáriumban az 1939–1948 közötti hungarika-anyagok felsorolásakor vizsgálatát nem korlátozza a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja fond *Ungheria* („Magyarország”) sorozatára, hanem tekintettel van valamennyi bilaterális sorozatra. Nem az eredeti olasz inventáriumban szereplő rendben (vö. 10. o.), hanem a magyar név szerinti sorban követik egymást az Amerikai Egyesült Államoktól Törökországig tartó bilaterális sorozatok hungarika-tárgyú iratainak leírásai, míg – némi következetlenséggel – a Magyarország sorozat ismertetése a kötet végén, az olasz megnevezés szerinti U-betűhöz sorolva kap helyet.

A válogatás szempontjait taglaló bevezetőből kiderül ugyanakkor, hogy – „mivel ez esetben [...] nem lehet hibátlanul kiválogatni a magyar vonatkozású témákat” (10. o.) – a szerző tudatosan kihagyta a vizsgálatból a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának egyik legérdekesebb, a kongregáció bíborosainak és főbb prelátusainak a fontosabb elvi és gyakorlati döntéseket előkészítő üléseinek anyagát, a *Rapporti delle Sessioni* sorozatot. Nem pontosítja azonban, hogy milyen módon kerültek be mégis „a minket érdeklő kérdésekben” a *Rapporti delle Sessioni*-ből is példányok. Ráadásul ezek esetleges jelenlétét magában az inventárium részben sem jelöli semmi.

Somorjai Ádám ugyancsak jelzi, hogy nem vette fel az inventáriumba azokat az XII. Piusz pápasága alatt keletkezett dokumentumokat sem, amelyek az 1939. február 10-ét megelőző – XI. Piusz pápaságát felölelő ún. IV. – periódus faszcikulusainak részeként kerültek a levéltárba (és ezért a korábbi megnyitást követően

még zárólva maradtak). Kimaradtak végül az inventáriumból a régi rendszer szerint még faszcikuluszba rendezett, ám jórészt már XII. Piusz pápasága alatt kelt dokumentumok is. A kutatónak tehát a kötet használatakor szem előtt kell tartania, hogy az még a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1939–1948 közötti bilaterális sorozatainak anyagát sem tartalmazza hiánytalanul. (Itt jegyezzük meg, hogy a szerző az átvizsgált sorozatok esetében a jelenleg nem konzultálható fóliókat is feltünteti. Ezek jellemzően egy-egy őrzési egység elején elhelyezett néhány oldalas dokumentumok, ám a Magyarország sorozatban találunk nagyobb – akár 70 oldal terjedelmű zárolt irategyütteseket is. Vö. 88., 90., 92., 96. o.) Az inventárium ezen megszorításokkal együtt is kiváló áttekintést ad a levéltár anyagában kutatható jelentősebb témákról.

Mielőtt azonban ezek közül néhányat felvillantánánk, szükséges még a bevezető részben szereplő „Rövidítések” fejezet egy félreérthető megfogalmazására felhívunk az olvasók figyelmét. A kötetben szereplő anyag leírásában a sorozat alatti szintet jelentő, és a kötetben végig teljes formában kiírt *Posizione* – miként az a 11. oldal utolsó bekezdésében is szerepel – helyesen leltári pozíciónak vagy őrzési egységnek fordítható, és semmiképpen sem jelent sorozatot, miként azt ugyanott a harmadik bekezdésben a *Pos.* rövidítés feloldásánál tévesen találjuk: „*Pos.* – *Positio*, olaszul *Posizione*. Általában az egyes sorozatok, azaz országok megnevezése”. (11. o.)

Tematikai szempontból a kötetben bemutatott bilaterális sorozatok négy, egymástól elkülöníthető csoportra oszthatók. A Magyarországtól távolabbi országok bilaterális sorozataiban rendszerint az adott országban élő magyarokról, egy-egy akár csak közvetetten magyar vonatkozású iratról (vö. Santo Domingo), esetleg a magyar egyházra vonatkozó információkról találunk néhány forrást. Ezek tehát leginkább a magyar diaszpóra történetével foglalkozó kutatók számára tartalmazhatnak értékes adatokat, illetve a Szentszék kiterjedt információs hálózatának működéséről tanúskodnak. Utóbbi jelentőségét jelzi, hogy az Egyesült Államok is fontosnak tartotta a csatlakozást ezen információs hálózathoz. (Vö. a Taylornak megküldött feljegyzéseket a közép-európai államok második világháború utáni helyzetéről, 15. o.)

A Magyarországgal szomszédos államok – elsősorban Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia – magyar vonatkozású anyaga rendkívül bőséges. Itt értelemszerűen döntően a magyar kisebbségek sorsával, a Trianon után szelt, vagy határon túlra került egyházmegyék kormányzásával, illetve az utódállamok területén található egyházi javak ügyével kapcsolatos dokumentumok találhatók. Az iratanyagból feltárható továbbá az újabb határváltozásokra (müncheni egyezmény, első és második bécsi döntés, a Délvidék visszacsatolása) adott szentszéki válasz. Különösen érdekesnek ígérkezik például az Erdély területén kibontakozó, az egyház életét és papjait is közvetlenül érintő román–magyar konfliktus rendezésének kísérlete, melynek nyomán a magyar hatóságok románbarátsággal vádolták a Szentszékét. (Vö. ehhez még 53. o., 68. o.) A szomszédos államok bilaterális soro-

zataiból végül az 1945 után a katolikus egyházat – és az egész társadalmat – érintő, fokozatosan romló politikai és vallási helyzetre vonatkozó anyagok érdemelnek említést, amelyek jól összevethetők a Magyarországról szóló hasonló dokumentumokkal.

A kötet közel felét értelemszerűen a Magyarország sorozat mintegy 8750 fóló terjedelmű irategyüttesének leírása teszi ki. A magyar (egyház)történet kutatói ebből az anyagból nemcsak az egyházszervezet változásairól vagy éppen az egyes püspökök kinevezésének háttéréről nyerhetnek részletes adatokat, de a második világháború alatt az üldözött zsidóság érdekében tett szentszéki lépésekről vagy éppen az orosz megszállás következményeiről és a kibontakozó diktatúra nyomán tapasztalt deportálásokról és letartóztatásokról is. Az anyagban a belpolitikai és vallási helyzet alakulása mellett szintén jól nyomon követhető a budapesti nunciatúra sorsa, illetve a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére 1945 után tett ismételt kísérletek szentszéki megítélése. Kiemelendő végül, hogy az inventárium rendkívül jól tükrözi a budapesti apostoli nuncius 1945. áprilisi kiutasítása nyomán megváltozott új helyzetet. Míg a Magyarországot érintő szentszéki döntéshozatal korábban döntő mértékben a nunciustól érkező vagy általa közvetített információkra támaszkodott, ezek hiányában 1945-től felértékelődött az alternatív információforrások szerepe. A kötetben szereplő adatok szerint 1948-ig a magyar prímás – Mindszenty József – mellett elsősorban szerzetesek (pl. Nagy Töhötöm, Borbély István és Jánosi József jezsuiták, Endrédi Vendel ciszterci, Békés Gellért bencés) információira tudtak támaszkodni, de a kommunikációs csatornák fokozatos beszűkülése nyomán mindinkább más nunciatúrák, állami követségek, külföldi egyházi személyek jelentették a fő információforrást.

Az inventárium talán legnagyobb újdonsága az Egyházi Állam sorozat hungarika-anyagának ismertetése. A kutató önmagától ugyanis aligha feltételezné, hogy az egykori Egyházi Állam, majd Vatikán Városállam anyagát őrző sorozatban számottevő magyar vonatkozású dokumentumra lel. A kötetben ezzel szemben tizenhat hungarika-anyagot tartalmazó pozíció is szerepel ebből az irategyüttesből. A nunciushoz, illetve a püspököknek adott rendkívüli fakultások a Szentszéknek a második világháború, majd a kibontakozó hidegháború alatti rendkívüli helyzetre tekintettel kialakított lelkipásztori stratégiájába, illetve az adott terület sajátos lelkipásztori szükségleteibe engednek betekintést. Az Egyházi Állam sorozat azonban ezek mellett is számos – máshol is szereplő – kérdéskörrel tartalmaz adatokat, mint például az 1939-es béketörekvésekről, az államhatárok által szelt egyházmegyékhöz egyházkormányzati problémáinak kihívásairól, a szovjet megszállók által Kárpátalján elkövetett atrocitásokról, vagy éppen az 1945 utáni menekültügyről.

Köszönettel tartozunk Somorjai Ádámnak, hogy – Pásztor Lajos és az olyan római jezsuiták nyomdokain, mint Lukács László vagy Szilas László – több évtizedes római-szentszéki szolgálatát a magyar történetírás segítésére (is) használta. Ennek a munkának gyümölcse ez az inventárium is, amely nemcsak az egyháztörténet kutatóinak nyújt felbecsülhetetlen értékű segítséget, hanem mindazoknak,

akik az 1939–1948 közötti évtized (magyar) történelmét kutatják, és vizsgálódásaikba szentszéki források bevonását is tervezik. A név- és helymutató, illetve az elektronikusan is kereshető online publikáció³ a pusztán részletkérdések iránt érdeklődők számára is jól használhatóvá teszi a magyar nyelvű jegyzéket. Meggyőződésünk, hogy a kiadvány a szerző szándékának megfelelően nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a magyar kutatók könnyebben ki tudják aknázni a most kutathatóvá vált szentszéki dokumentumokban rejlő lehetőségeket. Kívánjuk egyúttal, hogy mielőbb hasonló segédlet lásson napvilágot a XII. Piusz pápaságának második évtizede alatt keletkezett forrásokról is.

Fejérdy András

AZ ELSŐ NEMZEDÉK

A nagy háború emlékezete a Horthy-korszakban

Szöts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények.* Kronosz Kiadó, Budapest, 2020, 267 o.

Az első világháború centenáriuma alkalmából számos új kötet és tanulmány jelent meg, amelyek valamennyit törlesztettek abból az adósságból, amit a magyar történettudomány – több szerencsétlen körülmény hatására – halmozott fel a téma kapcsán. Szöts Zoltán Oszkár – a Nemzeti Emlékezet Bizottságának kutatója, valamint az *Újkor.hu* – *A velünk élő történelem* portál főszerkesztője – könyve a magyar első világháborús historiográfia legtermékenyebb időszakát tekinti át. Munkájának alapját az ELTE-n 2018-ban megvédett PhD-disszertációja képezi.

A kötet első fejezete az első világháború napjainkig terjedő hazai és nemzetközi historiográfiájának főbb tendenciáit mutatja be, amelynek első részében a szerző rávilágít arra, hogy a háború hazai historiográfiája meglehetősen elhanyagolt területnek számít. (15–20. o.) A következőkben Szöts a világháború négy kutatói generációján keresztül mutatja be a historiográfiai változásokat: az első nemzedéket a nagy háborút megélt kutatók képezik, majd az ötvenes évek, a kilencvenes évek, végül pedig napjaink generációi következnek. (21. o.) A szerző találó és érzékletes módon mutatja be a nemzetközi, illetve a hazai tendenciákat, feltárva a kapcsolódási pontokat és a különbségeket is.

A monográfia további részében a szerző a magyarországi első generáció írásműveit veszi górcső alá. Elsőként a közvetlenül a világhéges időszakában keletkezett írásokat ismerhetjük meg az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) első világháborús gyűjteményén keresztül. Amint arra Szöts rámutat, a Nemzeti Múzeum egyik osz-

³ http://real.mtak.hu/107228/2/Somorjai%20inventario%20108_1-6.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2020. április 30.)

tályaként működött OSZK már a hadüzenetek elküldésekor önálló gyűjteményt hozott létre a háborúval kapcsolatos dokumentumok számára (52. o.), amelyet nagy nehézségek és kultúrdiplomáciai eszközök – elsősorban kiadványcsere – révén is folyamatosan bővített. A világháborúról szóló első munkák áttekintését az azokról 1920-ban készített bibliográfia alapján végezte el a szerző – miután a jegyzéket 2013–2014 folyamán átdolgozta. A vizsgálat segítségével megállapítható, hogy az ekkor készült munkák nagymértékben a személyes tapasztalatokra épültek, és a történészek ekkor még kis szerepet játszottak a munkálatokban. Hóman Bálint ennek kapcsán 1916-ban így fogalmazott: „*A mai háború történetének megírása nem a mai generáció feladata. [...] A mai történetírás feladata azonban a háborús irodalom termékei között megjelölni az előadásukban és ítéleteikben megbízható, forrásértékkel bíró, maradandó becsű műveket. Ma még sok dolog megállapítható, ami esetleg évtizedek múlva lehetetlen lesz.*” (71. o.) A kötetben rövid összefoglalást találunk ezen időszak sajátos forráscsoportjáról, vagyis a katonai tábori újságokról. (76–79. o.)

A következő részben a memoárirók, történetírók és gazdasági szakírók eredményeiről olvashatunk. A szerző felvázolja „a világháború magyarországi emlékezetének diszkurzív terét” (85. o.), rámutatva, hogy a háború interpretálása nagymértékben függött az 1920 utáni Magyarország berendezkedéséhez való viszonytól. A következőkben a történész bemutatja a történettudomány és az elitcsoport determinálta álláspontot (leginkább Angyal Dávid: *Magyarország felelőssége az első világháborúért* című könyve alapján), majd a gazdasági szakírók vonatkozó műveit elemzi. Megállapítja, hogy mind a történészek, mind a közgazdászok – eltérő hangsúlyokkal ugyan, de – osztották a Horthy-korszak *mainstream*-szemléletét a világháború vonatkozásában.

A következő nagy egységben Szóts a katonai írók, hadtörténészek munkáit mutatja be igen nagy alaposággal. Annak érdekében, hogy a szakmai vonatkozó háttérrel megismerhessük, a szerző hosszan bemutatja a Hadtörténelmi Levéltár, valamint Múzeum ekkori szakmai tevékenységét, továbbá a katonai szakírók egyesületét, a Magyar Katonai Írók Körét. (96–105. o.) Ezt követően a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent, első világháborúról szóló publikációk elemzését találjuk: éves, valamint műfaj szerinti bontásban ismerhetjük meg ezen írások főbb jellemzőit. A szerző statisztikai elemzése rámutat arra, hogy a legtöbb munka 1924–1931 között jelent meg, ez az időszak, különösen pedig 1928 jelentette az első világháborúval kapcsolatos írások mennyiségi csúcspontját. (108. o.) Viszonylag hosszabb elemzést olvashatunk Mayer-Csejkovits Károly *A nagy háború fontosabb tapasztalatai, magasabb katonai megvilágításban* című, 1927-ben publikált munkájáról, mivel Szóts Zoltán Oszkár kiemeli, hogy ez az egyetlen olyan tanulmány, amely a világgéssel elméleti szinten foglalkozott. (115–116. o.)

Ezt követően a *Magyar Katonai Közlöny*, valamint a *Századok* vonatkozó publikációit elemzi a szerző. Kiemeli, hogy ez utóbbi esetében 1945-ig mindössze egy

tanulmány jelent meg a témában, de a recenziók tekintetében is jelentős elmaradás mutatható ki a katonai tematikájú periodikákhoz képest. (125. o.)

A következő részben a szerző azt mutatja be, hogy milyen művek jelentek meg a tisztikar felhasználására a világháború katonai tapasztalatairól. Hosszas elemzést olvashatunk a félbemaradt, de így is 10 kötetet kitevő, *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* című sorozatról, amely a legalaposabb elemzés e tárgyban. Szöts megállapítja, hogy amennyiben a második világháború nem szakította volna félbe a munkát, akkor azt be lehetett volna fejezni (131–132. o.), mindenesetre az elkészült részek színvonala nem maradt el az európai sztenderdektől.

A szerző viszonylag hosszan foglalkozik a nagyközönségnek szánt munkák bemutatásával, amelyek közül olyan meghatározó műveket ismertet részletesen, mint pl. Pilch Jenő: *A világháború története* vagy Czékus Zoltán: *Az 1914–1918. évi világháború összefoglaló történelme* című műve. Az elemzésből természetesen nem maradhatott ki Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel* című monográfiája sem (150–156.), amely talán a legfontosabb összefoglaló volt a világháború történetéről. Szöts értékelése alapján talán ez a munka sikerült a legjobban ebben a műfajban, mivel a Horthy-korszakban meglévő toposzok közül csak egyet (a magyar katonák hősiességét) alkalmaz. (156. o.)

Az alakulattörténetek objektív elemzése után a szerző a közoktatási történelem-tankönyveket is megvizsgálja. Megállapítja, hogy „*az első világháborús vereség okaira tanulságokként tekintettek, amelyeket nem szabad újra elkövetni, így meg kell előzni a nemzet egységének felbomlását.*” (167. o.) Összegezve: a tankönyvek szinte mindenben osztották a Horthy-korszak világháborúval érintő narratíváját.

A könyv összegzés előtti utolsó fejezetében a szerző a népi emlékezet, hőskultusz és emlékezetpolitika területeit mutatja be. Fontos megállapítása, hogy „*a háborús tapasztalataikat papírra vető frontkatonák a korabeli domináns történeti munkák szemléletétől gyökeresen eltérő tapasztalatokról beszélnek*” (173. o.), ebből következően pedig ezek a visszaemlékezések fontos forráscsoportot jelentenek. Szöts részletesen elemzi továbbá a korabeli emlékmű-avatásokat, valamint a Hősök Napja ünnepét is.

A történész a könyv összegzésében számba veszi a Horthy-korszak első világháborúra vonatkozó történetírásának főbb jellemzőit – rámutatva, hogy a szakmunkák fontos célja volt az antant felelősségének kidomborítása, mivel a trianoni békeszerződés kimondta az ország bűnösségét. (188. o.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a korszak egyfajta szellemi revízióra is törekedett. Miközben Magyarországon 1945 előtt igen komoly érdeklődés övezte az első világháborút, számos toposz, illetve politikai intenció is érvényesült, ami értelemszerűen nyomott hagyott az ekkori munkákon.

A kötet végén imponáló, közel hatvan oldalas irodalomjegyzéket találunk, amely önmagában is jól hasznosítható támpontokat kínál a további kutatások számára.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Szöts Zoltán Oszkár a témát igen alaposan és példaértékűen dolgozza fel, miközben munkája során jelentős mértékben támasz-

codik napjaink történészeinek elméleti konstrukcióira. Jegyzetapparátusa könnyen áttekinthető. Bízom benne, hogy a szerzőnek a későbbiekben lehetősége lesz bővíteni historiográfiai áttekintését az 1945 utáni időszak napjainkig terjedő bemutatásával – vagyis a 2–4. generáció eredményeivel is.

Ligeti Dávid

(NEMCSAK) A RAJK-PER ÉVE 1949 és a kommunista diktatúra kiépülése

A Rajk-per éve. Közéltések 1949-hez. Szerk. Takács Tibor. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, Budapest – Pécs, 2020, 280 o.

1949 kulcsév volt a kommunista diktatúra kiépülésének folyamatában, egyúttal nagyon mozgalmas esztendő is, számos, önmagában is nagy horderejűnek tekinthető eseménnyel. Perbe fogták Mindszenty Józsefet és Rajk Lászlót, megalakult a KGST és a NATO, beszüntette működését a Demokrata Néppárt, kikiáltottak a Kínai Népköztársaságot, megalakult az NDK, a Magyar Népköztársaság új alkotmányt kapott, Jugoszláviát kiközösítették a „keleti blokkból” – a sort hosszasan lehetne folytatni. Nem véletlen, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2019. május 22-én konferenciát rendezett azért, hogy a résztvevők áttekinthessék ennek a sorsfordító évnek az eseményeit. A tanácskozás *A Rajk-per éve: közéltések 1949-hez* címet kapta, ahogy az előadásainak tanulmányá bővített változatait közreadó, Takács Tibor előszavával és szerkesztésében 2020-ban megjelent kötet is.

A szerkesztő a kötet tanulmányait hat tematikus fejezetbe osztotta be. A *Vissza 1949-hez* és az *Előre 1949-hez* című fejezetek egy-egy, a *Perek és visszhangok*, valamint a *Nyilvánosság*, „nyilvánosság” három-három, a *Gazdaság-politika* két, a *Párt(ok), intézmények* négy tanulmányt foglal magába.

Az első fejezet Müller Rolf *Dr. Podhradszky Lajos eltűnt* című tanulmányát tartalmazza. Az ÁBTL munkatársa írásában annak a nyomozómunkával felérő kutatásnak a mozzanatait vázolja fel, amelynek során megkísérelte felfedni, hogy Dr. Podhradszky Lajossal voltaképpen mi történhetett annak idején. A belgyógyász professzort 1949. február 28-án tartóztatták le, azóta viszont semmilyen nyom nincs róla. Semmilyen iratanyag nem árulja el, mi történt vele, pusztán egy mutató alapján lehet következtetni arra, hogy a vizsgálati szakaszban meghalt. A test azonban nincs meg, és a temetésnek sincs nyoma. Müller Rolf szerint ez nem volt egyedi eset, és akár az is lehetséges, hogy a professzort a Szovjetunióba vitték, azonban ennek az állításnak a vizsgálatához az ottani iratanyag kutatására lenne szükség.

A második fejezetben Baráth Magdolna historiográfiai szempontból különösen érdekes, *A sztálini rendszer létrejötte a kelet-európai államokban* című tanulmányát olvashatjuk. Az ÁBTL munkatársa szerint a Szovjetunió – elsősorban biztonságpolitikai szempontból – szerette volna fenntartani az antifasiszta együttműködést, de ki akarta terjeszteni érdekszféráját is. A kommunista párt egyeduralmára építő szovjet típusú politikai rendszerek a térség országaiban fokozatosan, több fordulat eredményeképpen alakultak ki. Arra, hogy az események milyen forgatókönyv alapján zajlottak le, több elmélet létezik. Nyikita Petrov orosz történész szerint például Sztálin 1945 elejére tervet készíttetett a kelet-közép-európai államok szovjetizálására. Más források szerint fenn akarta tartani a demokratikus berendezkedés látszatát. Ebből arra lehet következtetni, hogy Sztálin valójában a mozgástér határait kitapogatva, az eseményekre reflektálva hozta döntéseit – konkrét tervvel azonban nem rendelkezett a második világháború utolsó évében. Több szerző szerint a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetése hozta a fordulatot a szovjet politikában, mások szerint azonban ezek csak katalizáltak a kelet-közép-európai államok szovjetizálásának folyamatát, ami már az 1944/1945-ös harcok idején elkezdődött.¹ Fontos állomásnak számított, amikor Moszkva létrehozta a Kommunista Tájékoztató Irodát (Kominform) azzal a céllal, hogy irányítsa és homogenizálja a résztvevő pártokat. Thomas T. Hammond szerint Kelet-Közép-Európa átalakításához a korábbi, Mongóliában szerzett tapasztalatokat használták fel, de azzal a különbséggel, hogy a kialakított modellt hozzáigazították az adott országhoz. A forgatókönyv tizenegy lépést tartalmazott. 1. A forradalmi párt megalakítása szovjet ügynökök segítségével. 2. Idegen seregek megszállása, ami ürügyet ad a Vörös Hadseregnek a „felszabadításra”. 3. Szovjet felügyelet alatti ideiglenes kormány megalakítása. 4. Nemzeti hadsereg létrehozása. 5. Az ország szovjet megszállása, amihez igénybe veszik a helyi erők támogatását. 6. Új, széleskörű, „népfronton” alapuló ideiglenes kormány alakítása. 7. A helyi kommunista párt bevonása a Kominform alá. 8. Szovjet tanácsadók elhelyezése. 9. Koalíciós kormányzás helyett szovjet típusú demokrácia meghonosítása. 10. Tisztogatás. 11. A teljes intézményrendszer átszervezése szovjet mintára. 1947 végétől 1948 decemberéig minden térségbeli országban egyesítették a szociáldemokrata és a kommunista pártokat, majd stabilizálták hatalmukat. Ezt követte a kölcsönös barátsági és együttműködési egyezmények megkötése, amit a KGST 1949. januári megalakítása foglalt rendszerbe. A Kominform létrehozását a Marshall-tervre adott politikai, a KGST-ét pedig az arra adott gazdasági válaszként értékelhetjük. A kommunista tábor 1949-re vált teljessé a Kínai Népköztársaság és az NDK kikiáltásával, ekkorra

¹ Az 1944-ben elkezdődő magyarországi szovjetizálás elméletét támasztja alá az ötödik köteténél tartó, *Magyar vidék a 20. században* című könyvsorozat, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös Vidéktörténeti Kutatócsoportja adott ki.

közösítették ki Jugoszláviát is. A Varsói Szerződés létrejöttével lett teljessé a keleti blokk szervezete, ami bebetonozta a benne levő államokat.

A *Perek és visszhangok* című fejezetet Ötvös István *A Rajk-per és a Rajk-perek* című tanulmánya nyitja. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága tagjaként, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanszékvezető egyetemi docenseként dolgozó kutató tanulmánya első felében azt fejtja ki, hogy miért tartja kiemelten fontos évről-évre 1949-et: nagy horderejű lépések történtek a diktatúra megszilárdítása felé, gondolva az alkotmány elfogadására, a Rajk-perre, a választásokra vagy a KGST megalakítására. Ötvös szerint a Rajk-per „*olyan esemény is volt, amelyhez a párt-nak és vezetőinek a későbbiekben mindig viszonyulniuk kellett. Ezért volt fontos, hogy melyik elemét emelik ki és hogyan értelmezik az akkor történeteket.*” (66.) A kutató tanulmánya arra is rávilágít, hogy a Rajk-perrel kapcsolatos tudásunkat az 1953-1955-ös és az 1962-es felülvizsgálati anyagokból merítjük, azonban ezek elsősorban arra nézve jelentenek forrásokat, hogy a felülvizsgálatokat végzők mit szerettek volna elérni. Ötvös szerint a pernek több olvasata lehet. Az első a Tito- és Jugoszlávia-ellenes eljárás, amit a szovjet állambiztonsághoz lehet kötni. A második egy kémszál, ami Ferenczi Edmondhoz és Szőnyi Tiborhoz kapcsolódik. A harmadik lehetséges olvasat szerint az Államvédelmi Hatóság és a Belügyminisztérium rivalizálása állhatott a háttérben. A kutató ezeket az olvasatokat utólagos konstrukcióknak tartja arra nézve, hogy miért fogták perbe Rajkot és társait. Mindkét későbbi felülvizsgálati anyag politikai indíttatásból keletkezett. Ahhoz, hogy az ezekben megjelenő, célzott interpretációkat ki tudjuk szűrni, az eredeti peranyagra lenne szükség, ami azonban nem áll rendelkezésre.

A fejezet második tanulmánya *A Rajk-per és a budapesti hangulat* címmel született Rác Attila tollából. A Budapest Főváros Levéltárában főlevéltárosként, illetve főosztályvezetőként dolgozó kutató tanulmánya ismerteti a BFL-ben található pártiratok szerkezetét, röviden felvázolva a fondok tartalmát, majd rátér arra, hogy milyen iratanyagokban talált utalást a Rajk-perre. A Magyar Dolgozók Pártja 1948. június 12-én jött létre a szociáldemokrata és kommunista pártok egyesülésével. Az egyesítést követően a Pártértekezlet, a Pártválasztmány, a Titkárság, majd az annak helyét átvevő Pártbizottság voltak a legfontosabb pártfórumok. Irataik a BFL XXXV. fondjában találhatóak a Budapesti Bizottság anyagaival, a kerületi pártiratokkal és a nagyüzemek dokumentumaival egyetemben. Az egyes alapszervezetek iratai tovább tagolódnak szervezeti és működési rendjük szerint. A Rajk-perről a pártbizottsági és a titkársági iratanyagban is találunk említést, de a fővárosi hangulatjelentések közül is számos érdekes dokumentum került elő, amelyek közül Rác néhányat ismertet tanulmányában.

A fejezet *A Rajk-ügy járatái Petőfi bányán* című tanulmány zárja. Szerzője, Cserényi-Zsitnyányi Ildikó (ÁBTL) a Rajk-per gazdaságpolitikai viszonylataira világít rá egy távoli mellékszálaként, a Petőfi-bánya ügyének a segítségével. A két ügyet Dzsida László bányamérnök személye fogta össze. A Rajk-perhez hasonlóan a Petőfi-bánya ügyének eredeti peranyaga is megsemmisült, pusztán a felülvizsgálati

anyag, valamint Dzsida László hagyatékának a segítségével lehet tájékozódni. Dzsida egy rövid ideig együtt dolgozott Rajk László feleségével, így került képbe az előbbi perben, amikor a Petőfi-bánya vezetőjeként, szabotázs vádjával letartóztaták. Ekkor három hét után szabadlábra helyezték, de később, 1954-ben, Vargha Béla és társai ügyében két év börtönbüntetést kapott. A kutató szerint Dzsida László pereit a klasszikus szabotázs és demokráciaellenes tevékenység vádjával indított koncepciók perék sorába illeszkednek.

A *Nyilvánosság*, „nyilvánosság” című fejezetet Tulipán Éva (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) *A hadsereg átalakítását kísérő propaganda 1948–1949-ben* című tanulmánya nyitja. A kutató arra világít rá, hogy a kommunista párt miként fűzte össze az 1848-as emlékezetpolitikát a honvédség átalakításával. Az 1948-as centenáriumi kulcsmomentuma az volt, hogy az 1848-as honvédszázadokat a szovjet fél ünnepélyes körülmények között visszaszolgáltatta Magyarországnak. Ennek nemcsak szimbolikus jelentősége volt, hanem ideológiai alapul is szolgált. Az MKP Politikai Bizottsága 1948-ban kijelentette, hogy kommunista befolyás alatt álló demokratikus néphadsereg megteremtését tűzte ki célul, amely egyenes leszármazottja a szabadságharc honvédségének. Ez egyet jelentett a Horthy-hadsereg tisztikarának lecserélésével. 1947-ben megalapították a Kossuth Akadémiát, 1948 októberében szovjet tanácsadók érkeztek a hadsereghez. 1951-től használták a Magyar Néphadsereg kifejezést a sikeresen szovjetizált magyar hadseregre.

A fejezetben másodikként Papp István (ÁBTL) *Szabó Dezső temetése és a Rajk-per* című munkája következik. A kutató rámutat, hogy Szabó Dezsőt azok között tartjuk számon, akik megalapozták a Horthy-korszak gondolkodását. Az *elsodort falu* című munka a parasztságban látta az ország jövőjét, az ország felét kitevő agrárnépesség művelésében jelölte meg a jövő zálogát, valamint hirdette a szomszédos népekkel megegyezést és együttműködést. Szabó Dezső 1945-ben elhunyt. Halála után ideiglenesen a Rákóczi téren temették el, s 1946-ban ma is látható emléktáblát helyeztek el itt. Az alapproblémát az jelentette, hogy mit lehet kezdeni szellemi és politikai örökségével. Ő jelentette volna az összekötő pontot az FKGP és az NPP között, ezért komoly viták voltak arról, hogy végső nyughelyét hol jelöljék ki, és miként tartsák meg a szertartást. A vitákat az MDP gyors döntéssel vágta át. 1949. május 18/19-én kihantolták a sírját, és eltemették a Kerepesi temetőben, kész tények elé állítva a vitatkozókat. A dátum a népfrontos választások és Rajk letartóztatása közé esett. A temetés ilyen módon történő intézése hármassal üzenettel bírt: egyrészt üzent a koalíciós társaknak, másrészt a népi/hazai kommunistáknak, továbbá azt is megmutatta, hogy a népfrontgondolatnak vége, nincs alternatív szocializmus-eszme, Szabó Dezső pedig a harmadik utat képviselte.

A fejezet „*Szabad emberek szabad sajtója*”. A *magyar sajtó átalakítása 1949-ben* című zárótanulmányát a Politikatörténeti Intézet kutatója, Takács Róbert jegyzi, aki azt a folyamatot mutatja be, amelyben a magyar sajtót „a már kipróbált, szovjet útra” helyezték. 1945 és 1948 között Magyarországon többpárti nyilvánosság volt, de korlátozottan lehetett belépni, mivel az új lapok indításához politikai engedé-

lyezés kellett. A piaci tényezőt a papírellátásra hivatkozva is gyengítették. Az 1947-es választások és a békeszerződés életbe lépése után megszűnt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság. Új sajtórendeletet hoztak, ami előírta, hogy a régi lapokat újra engedélyeztetni kell. 1948. május 23-án Rákosi sajtóértekezletet tartott a központi lapok főszerkesztőinek, ahol kifakadt a bulváros módszerek ellen, és a nevelő jellegű újságírás előtérbe helyezését kérte, kimondva, hogy a hatalom bele fog szólni a lapok működésébe. 1949-ben, a pártállam kialakulásával párhuzamosan a sajtóirányítás *de facto* átkerült a Népművelésügyi Minisztériumtól az MDP Agitációs és Propaganda Osztályához. A szerkesztőségeket közvetlenül kezdték irányítani, heti rendszerességgel értekezleteket tartva vezetőiknek. A lapstruktúrát szovjetizálták, eltűntek a koalíción kívüli sajtótermékek. Helyettük nagy példányszámú, lapgazdákhoz rendelt, alternatíva nélküli réteglapok alakultak ki. A magánterjesztést megszüntették, ezzel a piacot kiiktatták. A vidéki sajtónál a városokra épülő lapok helyett regionálisak születtek. A szerkesztőségekből elbocsátották a megbízhatatlan újságírókat. 1949 tehát az átalakítás folyamatában mérőföldkőnek számított.

A *Gazdaság-politika* fejezet első tanulmánya az 1949: *az alumínium éve?* A *Maszobal-sztori* címet kapta. Bódy Zsombor, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docensének írása a fémipart vizsgálja, mégpedig az alumíniumra helyezve a hangsúlyt. A 20. század elején születtek meg azok az eljárások, amelyek során viszonylag olcsón és nagy mennyiségben lehet alumíniumot előállítani. A második világháború felpörgette az iránta való keresletet, a légierő különösen sokat használt belőle. A háború után az angol nyelvű országokban az alumínium képzetköre a modernitással kapcsolódott össze. 1949-et az alumínium évének nevezhetjük Magyarországon. Ekkor alakult meg az Alumínium és Könnyűfém Kutatóintézet, indult az *Alumínium* című napilap, és jött létre az Alumínium Ipari Központ. A magyarországi bauxitbányászat és alumíniumgyártás előzményei a két világháború közötti időszakra nyúlnak vissza. A második világháború idején felfutott a magyar bauxitkitermelés: 1943-ban háromszor annyit termeltek ki, mint a Szovjetunióban. A bányászat és az alumínium előállítása német irányítással történt, majd érdekeltségeiket a szovjetek vették át. 1946-ban Magyarország és a Szovjetunió megállapodást kötött a bauxitbányát és az alumíniumipari vállalatokat illetően. Vegyesvállalatokká alakultak, szovjet irányítás alá kerültek, de cserébe nem szállították ki berendezéseiket a Szovjetunióba. Az 1948. év XIII. törvénycikke államosította a bauxitbányászati és alumíniumipari vállalatokat, így a szovjetek partnere a magyar állam lett. A magyar fél szerepét szerették volna növelni ezután, de a szovjet fél erre nem volt nyitott. Ez azt jelentette, hogy a Magyar Dolgozók Pártja nem tudott megfelelő kádermunkát végezni ebben az iparágban, a technokratáknak ezért nagyobb lehetőségük nyílt a tisztán műszaki szempontok érvényesítésére. A magyar államnak csak 1954-ben sikerült visszavásárolnia az alumíniumipari vállalatokat tömörítő Maszobal Zrt-t.

A fejezet másik, *Technológia versus politika, avagy miért nem lett nehézipari gócpont Mohács?* című tanulmányát a Magyar Nemzeti Levéltár országos levéltári főigazgatóhelyettese, Germuska Pál jegyzi, aki írásában a Dunai Vasmű helyszíné-

nek kijelölése körüli vitákat mutatja be. A kutató szerint már 1945 előtt felismerték, hogy Miskolc és környéke nem tudja kielégíteni a hazai kohászati és technológiai igényeket, ezért Győrben kezdtek vasművet építeni. Ennek alapjai egy repülőgéptámadás során megsemmisültek. Állítólag már 1944-ben bizottság vizsgálta, hogy hol lehetne a Duna mentén Győr helyett vasművet építeni. A helyszínválasztást az indokolta, hogy mivel Magyarország területén nem található nagy mennyiségű vasérc, ezért a legnagyobb vízi szállítási útvonal mentén kell gondolkodni. A tervek 1945 után újra előkerültek. Az ipari beruházás lehetséges helyszínét három településre szűkítették, a legtöbb szakmai érv ezek közül Mohács mellett szólt. 1948-ban részletes tervezetet nyújtottak be Rákosi Mátyásnak. Az első politikai kétségek ekkor merültek föl: aggályosnak tartották, hogy túl közel van a jugoszláv határhoz. Moszkva és Belgrád konfliktusa elmélyült, ezért a tervet elvetették. 1949-ben a dunapentelei beruházás mellett döntöttek, noha az összehangolt gazdasági, városfejlesztési és logisztikai tervek szerint Mohács ideális helyszín lett volna. A hidegháborús politika azonban felülírta a tervezés során felsorakoztatott érveket.

A kötet legtöbb tanulmányt felsorakoztató *Párt(ok), intézmények* című zárófejezetét Szekér Nóra *Egy spanyol–magyar diplomáciai játszma a hidegháborús játéktérben. A spanyol köztársasági kormány képviselője Budapesten és a Magyar Királyi Követség Madridban* című írása nyitja. Az ÁBTL kutatója a diplomácia világába vezeti át az olvasót. 1946 decemberében az ENSZ határozatot hozott arról, hogy a Franco-féle kormányzattól el kell határolódni. A hidegháborús helyzet kialakulását Franco igyekezett a maga javára fordítani. 1948-ban elzárkózott a kelet-közép-európai államoktól, de engedélyt adott az emigráns kormányok számára, hogy követségeket működtessenek Madridban. A vele szemben meghirdetett bojkott hamarosan meg is szűnt. A magyar követség megnyitását a Francóval jó viszonyt ápoló Habsburg Ottó járta ki. A királyi követség vezetője egy hivatásos diplomata, Marosy Ferenc lett. A követséget az észak-amerikai Szabad Európa alapítvány finanszírozta, Marosy pedig a New York-i székhelyű, Bakách-Bessenyei György irányította Magyar Nemzeti Bizottmányhoz (MNB) kapcsolódott mint követ. A királyi követség sokrétű tevékenységet folytatott. Személyi iratokat állított ki magyar emigránsok számára, és összefogta a spanyolországi magyar emigrációt.

Krahulcsán Zsolt (ÁBTL) *Kádár János és a Belügyminisztérium Politikai Kollégiuma (1948–1950)* című írását a testület bemutatásával kezdi. A kollégium előzményét Rajk László hozta létre. Célként a szakmai kérdések megvitatását, az MKP irányelveinek biztosítását jelölte meg. A testület rendszeresen ülésezett Kádár minisztersége alatt, reflektálva az aktuális feladatokra, egyszerűsítve az ügyintézés menetét. Tagjait Kádár jelölte ki, első ülése 1948. november 8-án, az utolsó 1950. június 21-én volt, s a testület a Rajk-perben is komoly szerepet játszott. Ahogy a kutató is rámutat, a „*kollégiumi jegyzőkönyvek alapján viszonylag pontos képet kaphatunk a Kádár János vezette Belügyminisztérium legfelső vezetésének 1949-es működéséről, döntéselőkészítő szerepéről. Megállapítható, hogy Kádár a párt aktuális politikai irányelveinek hűségese tolmácsolójaként, határozottan irányította a tes-*

tületet, valódi, érdemi vitára nem adott lehetőséget, legalábbis nem sok erre utaló példát találhatunk a jegyzőkönyvekbe.” (226.)

Petrás Éva, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa *Egy „önfeloszlátás” előtörténete. A Demokrata Néppárt működésének megszűnése 1949-ben* című írása a Demokrata Néppárt 1944 és 1949 közötti tevékenységét mutatja be. A pártot 1944 októberében alapították Kereszténydemokrata Néppárt néven. Előzményét az a reformkatolikus értelmiségi kör képezte, ami a Horthy-kor politikai viszonyaitól elhatárolódva modern kereszténydemokrata politikát kívánt folytatni. A párt 1945-ben kiegyezett a Kisgazdapárttal, és annak listáján két képviselőt juttatott be a törvényhozásba. Az 1947-es választáson 820 000 tiszta szavazatot szereztek, ami alapján 61 mandátumhoz jutottak, a negyedik legnagyobb frakciót alkotva, de a koalíción kívül maradva. A párt végét az jelentette, hogy Rákosi Mátyás magához kérte Barankovics Istvánt, a párt elnökét. Értésére adta, hogy ha nem tanúsítanak megfelelő magatartást a Mindszenty elleni perben, akkor személyesen tesz lépéseket ellenük. Barankovics válaszul emigrált, a frakció pedig felfüggesztette működését. Az itthon maradó politikusok a mozgalom depolitizálásában látták a túlélés zálogát.

A fejezetet Köbel Szilvia *Az emberi jogok védelmezőjéből a „nép ellensége”*. A Magyar Közigazgatási Bíróság 1949-ben történt megszüntetésének előzményei és következményei című írása zárja. Az ÁBTL tudományos főmunkatársa jogalkotási szempontból vizsgálja 1949-et. A Magyar Közigazgatási Bíróságot (MKB) 1896-ban állították fel, és 1949-ben szüntették meg. Magyary Zoltán 1942-ben a jogállamiság követelményének nevezte létét, mivel ez garantálja, hogy közigazgatási peres ügyekben független szerv döntsön. A második világháborút követően sajtóságosan alakult az MKB szerepfelfogása. A testület elnöke, Csorba János a közigazgatás célját az állampolgárok segítésében jelölte meg 1945-ös székfoglalójában. 1947-ben méltatta az 1946. évi I. törvényt, a bíróság vezérelvévé téve a benne biztosított emberi jogok védelmét. Ehhez képest az MKB hatáskörét csökkentették, fokozatosan visszaszorítva működését. Az MDP Titkársága 1948 októberében tett javaslatot az MKB megszüntetésére. Az erről szóló törvényjavaslatot 1948. december 10-én nyújtották be, 1949. január 13-án már el is fogadták, majd január 24-én kihirdették, februárban pedig felmentették Csorbát az elnöki tisztség alól. A jogszabály érdekes módon csak szeptember elsején lépett hatályba.

*

Összességében megállapítható, hogy a kötet teljesíti vállalt célját: igényes, sokszínű megközelítéseket ad az 1949-es év történetéhez, és jól mutatja be, hogy miért jelent ez az esztendő fordulatot Magyarország történetében. A könyv kivitelezése, tartalmi és nyelvi szerkesztése egyaránt jól sikerült, és a további kutatásokat mind a kötet végén található személynévmutató, mind az angol nyelvű összefoglaló tovább segítheti.

Szőts Zoltán Oszkár

SZERZETESI ÉLET ILLEGALITÁSBAN

Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrei szerzetes emlékezései. Második, javított kiadás. Szerk. Ö. Kovács József – Szabó Csaba. Gödöllői Premontrei Apátság, Gödöllő, 2020 /Premontrei Könyvek/, 350 o.

Az (ön)életrajzi kötet címét Fényi Ottó, a kommunizmus alatt illegalitásban működő magyar premontreiek eljárója által megfogalmazott elv adja, amely talán összegzi azt a folyamatos, rejtett készüléket és készenléteket, amit az eszközeiktől és lehetőségeiktől megfosztott szerzetesség megélt. A létező szocializmus minimális keretek közé szorította a vallásgyakorlást, lehetetlenné tette Jézus Krisztus missziós parancsának látványos teljesítését. A hívő számára a csendes hűség, a kereten kívüli papok számára a munkáspapság útja maradt. A láthatatlanul ható kovász szerepének elfogadása a világító fáklya-lét helyett. *Magis esse quam videri* – inkább létezni, mint látszani. Megmaradni – és közben felkészülni arra, hogy „*amikor a Jóisten valahol, valamilyen körülmények között használni akar bennünket, akkor használhatók legyünk*”.

Ullmann Péter életútjának sokszínűsége mögött ez a készenlét áll. Az 1940-ben született, Kőbányán felcseperedő fiú az esztergomi főegyházmegye papnövendéke lett, ahonnan – talán nem annyira tehetsége, mint inkább regnumos kapcsolatai miatt – a Központi Papnevelő Intézetbe (KPI) küldték. Ez „*nagy gellert adott az én életemnek*” – mondja erről. 1959-ben ugyanis a papi elitképzésbe benyomuló államhatalom a KPI teológusait szétszórta. Ullmann Péter a Tabódy István által összetartott kispapokkal együtt titkon továbbra is készült a papságra, miközben kántorként helyezkedett el. Rövid időre az esztergomi szeminárium növendéke lehetett, de ez csak *intermezzonak* bizonyult. A hatalom karjai messzire nyúltak: innen is, később kántori állásából is távoznia kellett. Műtősfüú lett, majd pár hónapra (orvosi) katonaszolgálatra hívták. 1965-ben a pécsi egyetem orvoskarára nyert felvételt, azonban – a ciszterci nővérekkel ápolt, még csak nem is különösebben mély kapcsolata miatt – újabb vegzálások érték, és 1967-ben végül kitiltották a hazai egyetemekről. A fővárosba visszatérve anyagbeszerzőként dolgozott különböző vállalatoknál. De közben készült és magánúton tanult tovább. 1968-ban premontrei örökfogadalmas lett, 1972-ben pedig Krakóban pappá szentelték – titokban. 18 évig a Zenetudományi Intézet munkatársa volt – csak a rendszerváltással léphetett valós identitásában, szerzetespapként a világ elé: Zsámbék plébánosa lett, majd 1997-től a rend kormányzó perjele Gödöllőn.

A Magyar Nemzeti Levéltár vezetői által gondozott kötetben Ullmann Péter mesél életútjáról. Az interjúztató Ö. Kovács József tapintatosan háttérbe vonul. Tudatosan hagyja beszélni a főhőst. Szerkesztői munkájának léptéke így voltaképp felderíthetetlen, arról csak a kötet jól áttekinthető és világos szerkezete tanúskodik áttételesen. Vannak ugyan ismétlődések, az emlékfolyamban újra és újra visszatérő témák – de ezek annyira meghatározóak az életút egészében és az interjúalany gon-

dolkodásában, hogy nem zavaróak, inkább csak megerősítő hatásúak. Az olvasó kézhez kap még egy rendtörténeti bevezetést, Szabó Csaba nagyvonalú áttekintését. A szöveg gondozása során született egy jegyzetapparátus is. Ennek ideális szintjét megtalálni mindig nehéz feladat, hiszen egyszerre kell legalizálni az elhangzottakat, valamint egy pontosan soha nem ismert olvasóközönség igény-szintjét eltaláló tömör magyarázatokat adni, s egyúttal a kérdésben további elmélyülésre vágyóknak szakirodalmi fogódzókat nyújtani. (Utóbbi tekintetben érezni némi egyenetlenséget – például a KPI szétverésének a hivatkozottnál sokkal bővebb szakirodalma van már.) A kötet végén az elmondottakat illusztrálja és megerősíti egy forrásközléseket tartalmazó fejezet. Ebben Fényi Ottó az illegális rendi életre vonatkozó tanulságos *vademecuma* mellett állambiztonsági dokumentumok átiratait és index-kivonatot találhatunk. A függelék egy csaknem 50 oldalas életrajzi adattár és egy angol nyelvű rezümé zárja.

Az általános rendtörténeti bevezető után már Ullmann Péteré a szó. Ám mielőtt hagyományosnak egyáltalán nem nevezhető életútjával részleteiben is megismerkedhetnénk, betekintést nyerhetünk a 20. századi szövevényes magyar premontrei rendtörténetbe. A trianoni határok széttagoltságában, majd a különböző államokban eltérő tempóban előretörő kommunizmus tiltásai közepette, szóbeliségre készítette, a hagyományokat tiszteletben tartva, a vágyak és remények sajátos elegyében igyekeztek tiszta egyházjogi helyzeteket teremteni. Érthető, hogy – mint a kormányzó perjel megjegyzi – még a nyugati rendtársak is fogják a fejüket, ha ennek részleteit, a mai Gödöllői Perjelség létrejöttének előzményeit elmeséli.

Ullmann Péter stílusa sem hétköznapi, hanem egyéniségének hű lenyomata. Mindenekelőtt korrektségre törekvő emlékező. Háborús gyermekkorára tekintve igyekszik szétszálazni a személyes emléknymokat a családi emlékezet történeteitől. Szeretetteljes emlékező: „*ha egyáltalán van bennünk valami jó, azt a szüleinktől örököltük*” – mondja például; ugyanakkor pár mondattal is pontosan tudja érzékeltetni mások egyéniségét, vagy egyes élethelyzetek bornírtságát. Őszinte emlékező, aki hajlamos önkritikusan szemlélni magát. Tanulmányait például „szertelenül összeszedett ismeretekként” aposztrofálja.

Mondanivalójának hangsúlyai azonban hagyhatnak hiányérzetet az olvasóban. Ullmann Péter ugyanis egyáltalán nem fókuszál a korszakkal foglalkozó irodalom „slágertémáira”. Ügynökökről semmit nem hallunk, s csak keveset azokról a perekről, amelyek szele felforgatta életét. Nem túl sokat mond a kihallgatások pszichológiájáról, szellemi birkózásáról sem. Az illegálításban megélt szerzetesi lét, vagy a Lengyelországban megszervezett papszentelés konspirációs hátterét sem ismerhetjük meg részleteiben – mindazt, ami talán „igazán izgalmas” lenne. Ebben ugyanakkor nincs semmi meglepő. A hallgatás ilyen kérdésekről gyakran tetten érhető a korszakról szóló interjúkban. Az egykor létezett szocializmus évtizedei az idegpályák mélyén máig hatnak e téren. Ullmann Péter már szüleitől is ezt a mentalitást tanulta el („*A kislembert életét éltek [...], akiben volt bölcsesség*” – vall róluk); előljárója is arra utasította, hogy egyetemista létét és a rendőrségi számonkéréseket

tudatosan, teljesen válassza el magában. Ezt követelte meg a hatalom is. Kihallgatásokra tehát úgy járt, hogy egyetemi hallgatótársai, professzorai arról mit sem tudtak.

A hiányérzetet azonban gyorsan elmúlik: más síkon – elsősorban közvetlenségével – bőségesen kárpótol minket az emlékező. A megpróbáltatások lelki mélyü téseinek hatását nem tagadja el – de egyáltalán nem dramatizálja túl. Mindaz már a leülepedett múlt számára: amit – részint papként Istentől érkezettként, részint egy megélt élet szemüvegén át visszanezve – réges-rég elfogadott. Lelkipásztor marad tanúságot téve életéről is: nem egy mondatának mélysége felér egy-egy ünnepi prédikációval.

A kötet egészét jó olvasni – jó lehetett az emlékezéseket hallgatni is. Mert Ullmann Péter érezhető derűvel mesél fordulatos életútjáról.

Mózessy Gergely

EGY MAGYAR ÜRIEMBER FRANCIA SZÍVVEL

Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Főszerk. Búr Gábor. Szerk. Pál István és Székely Gábor. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2019, 754 o.

A Majoros István történész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora hetvenedik születésnapjára megjelent tanulmánykötet igazán különleges munka. A szerkesztők eredetileg a *Notre Dame lángjának öre* címet szánták a kiadványnak, de a híres katedrális tragikus pusztulása után úgy érezték, hogy ez nem lett volna szerencsés. Ezzel a címmel azt kívánták volna érzékeltetni, hogy Majoros István professzor egy olyan „láng őrzője”, amely a minőséget, az emberi tisztességet, a franciás műveltséget, a tudomány tiszteletét, az emberi jóindulatot és az emberiséget jelenti egy olyan világban, ahol mindezek viszonylagossá váltak. A recenzió készítője számára is nagy megtiszteltetést jelentett, amikor lehetőséget kapott arra, hogy egy tanulmánnyal fejezze ki Majoros tanár úr iránti nagyrabecsülését. Többször volt szerencsém együtt lenni vele, beszélgetni és megvitatni a világ „ügyeit”, a nemzetközi kapcsolatok történetének kérdéseit. István a maga csendes módján fogalmazta meg gondolatait, nem a harsány kivagyiság és az önmutoztatás jellemezte, hanem a csendes, megalapozott és jól megfogalmazott véleményalkotás. Nem szerette hallani a saját hangját, de nagyon szerette/szereti az embereket, és ezt az Egyetem is kitüntetéssel ismerte el nyugdíjba vonulása alkalmával. Az ünnepség emelkedett hangulata, a kitüntetett professzorok szerénysége, elkötelezettsége – közöttük Majoros Istváné – példaként állítható mindenki elé.

A Majoros István hetvenedik születésnapja tiszteletére készült kötet negyvenöt szerző írásait tartalmazza. A tanulmányokat a szerzők ábécésrendjében olvashat-

juk, így azok nem kronologikus vagy tematikus rendben követik egymást, ismertetésüket is ennek megfelelően végezzük.

Ablonczy Balázs franciás stílusban, a rá jellemző könnyed hangvételben, eredeti francia forrásokra alapozva ismerteti a magyar történelem egyik negatív francia szereplője, Fernand Vix alezredes életét és magyarországi tevékenységét. Munkája fontos adalékkul szolgál a korszak történetének megértéséhez, mivel az eddig nem ismert francia katonai forrásokra alapozó tanulmánynak köszönhetően árnyaltabb képet kaphatunk a magyar történelemben negatív figuraként megjelenő, és a franciák által is ellentmondásosnak ítélt katonáról. *Andreides Gábor* a fasizmus és a szicíliai maffia kapcsolatát elemzi, tanulmánya segítségével betekintheünk az olasz szervezett alvilág történetébe. A „gengszter/maffiózó-romantika” kép erősítése helyett rávilágít arra, hogy az olasz állam és a szicíliai maffia harca a 19. század második feléig nyúlik vissza, és ennek tragikus fejezetét a kilencvenes évek merényletei során is láthattuk. *Balogh András* professzor a mianmari nemzetiségi/nemzeti kérdést elemzi. Gyakorló diplomataként és a térség szakértőjeként meglehetősen elkeserítő képet vázol fel, de a nyugati, a hazai és a térségbeli országok helyzetértékelése közötti eltéréseket is érzékelteti. *Baranyi Tamás Péter* tanulmánya az általunk kevésbé ismert Latin-Amerikába kalauzol, ahol a spanyol uralom meggyengülése után a „keleti kérdés” analógiájára a „nyugati kérdést”, a Rio de la Plata-i háborúban játszott brit közvetítő szerepet elemzi tágabb geopolitikai kontextusba helyezve. Összehasonlítja Belgium és Uruguay helyzetét, és elemzi azokat az eseményeket, amelyek következtében a két rivális helyi hatalom – Brazília és Argentína – között létrejöhett a független Uruguay. *Barta Róbert* az 1917-es év hadi- és politikai eseményeit elemzi, külön kitérve a korabeli magyarországi helyzetre, de azt a Nagy Háború szélesebb spektrumába helyezi. *Bebesi György* az 1905-ös orosz forradalom és alkotmányozó reform időszakába vezet el minket. A cári Oroszország katasztrofális vereséget szenvedett a felemelkedő és az oroszok által lenézett, II. Miklós által egyenesen gyűlölt Japán Császársággal szemben. A belső reformokra kényszerülő orosz „medve” a cári család ellenkezése dacára is az alkotmányos monarchia megszervezésének útjára lépett. *Bene Krisztián* egy ismeretlen második világháborús hadszíntérre kíséri el az olvasókat, nevezetesen az Észak-Afrikában folyó francia hadműveletek történetét elemzi. Ez ugyan mellékhadszínteret jelentett, de mivel ezeket a műveleteket kizárólag a Szabad Franciaország katonai egységei hajtották végre, erkölcsi és katonai értelemben mindez hozzájárult a szabad franciák elismeréséhez, így De Gaulle tekintélyének növeléséhez. *Biernaczky Szilárd* az afrikai maszkok szerepét és jelentőségét ismerteti néprajzi szemszögből, s meglehetősen pesszimista képet vázol fel a kutatások lehetőségei vonatkozásában. *Bodor Mária* az Orosz Birodalom dél-itáliai politikáját elemzi orosz levéltári források alapján, és megállapítja, hogy az orosz diplomácia Dél-Itáliát illetően lemondott az aktív politikáról, s elsősorban a nyugalom helyreállítására és a stabilitás megteremtésére törekedett. *Bolgár Dániel* az ortodox és a *status quo* zsidók (vagyis a helyben többségben lévő, lazábban vallásos városi

és környékbéli zsidók) Gyöngyös város gimnáziumában végzett tanulmányait elemzi. Az adatok alapján megállapítja, hogy Gyöngyösön az ortodox zsidók iskolázási eredményei sokkal jobbak voltak, mint a keresztényeké, és az iskolai értesítők alapján azok még a *status quo* zsidókét is meghaladták. *Búr Gábor* a dél-afrikai rendszerváltozás történetét elemzi, és megállapítja, hogy az ország kétségtelenül nagy árat fizetett a demokratikus átalakulásért, ami azonban elenyésző volt ahhoz képest, hogy egy esetleges erőszakos megoldás milyen károkat okozott volna. *Csunderlik Péter* a Nagy Háború hadiköltészetét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a katonaköltők művészetének értékeléséhez érdemes lenne összevetni a hadviselő országok költőinek a műveit. *Ferwagner Péter Ákos* a szíriai kérdéshez vezet el minket. Tanulmányából kiderül, milyen belső érdekek mentén formálódott Franciaország viszonya a függetlenedő Szíriához, illetve az is az elemzés tárgya, hogy a nagyhatalmi játszmák milyen mértékben befolyásolták a felbomló Oszmán Birodalom utódállamainak létrejöttét. Írása jól érzékelteti, hogy a nagyhatalmi ellentétek és kompromisszumok hogyan és miképpen formálták a Közel-Kelet politikai viszonyait. Ennek „örökségével” napjainkban szembesülhetünk. *Fischer Ferenc* professzor a császári Németország latin-amerikai politikáját ismerteti abban az időszakban, amikor a nagyhatalmi pozícióit erősíteni kívánó Németország Latin-Amerikában (elsődlegesen Chilében, Ecuadorban és Kolumbiában), vagyis az Egyesült Államok érdekszférájában keresett magának partnereket. *Garadnai Zoltán* francia levéltári forrásokon alapuló tanulmánya François Mitterrand és Mihail Gorbacsov elnökök személyes kapcsolatát elemzi. Nyomon követhető, hogy a két vezető viszonya hogyan alakult át a kezdeti távolságtartástól az őszinte barátságig, ami a reálpolitikai érdekek elsődlegessége mellett sem hagyható figyelmen kívül. *Gerő András* filozofikus hangvételű tanulmányában Tisza István kései gyászbeszédét olvashatjuk; a korszak nagy tudású szakértője könnyed hangvételben és alapos tárgyi ismeretek birtokában ír az egykori miniszterelnök személyéről, politikájáról. Az együttélésre és kölcsönös tiszteletre vonatkozó zárógondolata mindenki számára megfogadható és tanulságos lenne. *Háda Béla* India afganisztáni politikáját ismerteti internetes források és a szakirodalom alapján. Aki látta a *Hotel Mumbai* című filmet, az tudhatja, hogy az iszlám szélsőségesek fanatizmusa mennyi áldozatot követelt, és Afganisztán az elmúlt fél évszázadban (1979 óta) a geopolitikai játszmák központi szereplőjévé vált az indiai politika számára. A múlt árnyéka itt is kísért minket. *Hahner Péter* professzor tanulmánya ismét a cári Oroszországba vezet bennünket, és a Lenin szellemi ébredésére hatást gyakorolt olvasmányok jelentőségére hívja fel a figyelmünket. *Horváth Zolt* a folyók geopolitikai jelentőségét ismerteti a Mekong menti államok bonyolult és ellentmondástól sem mentes kapcsolatainak elemzésén keresztül. Láthatjuk, hogy Kína szerepe e területen is megkerülhetetlen, és az lesz az elkövetkező évtizedekben is. *Izsák Lajos* professzor személyes hangvételű tanulmányában a felvidéki magyarság második világháború utáni tragédiájáról olvashatunk. *J. Nagy László* professzor ismét Észak-Afrikába kalauzol el minket, és a magyar-líbiai kapcsolatok húszéves

történetét ismerteti: Moammer Kadhafi ezredes excentrikus személyiségjegyei ellenére a két ország kapcsolatai ígéretesen alakultak, de a reményeket a kelet-európai rendszerváltozások elsöpörték, és a zsákutcába került kapcsolatokat azóta sem sikerült érdemben újraindítani. *Juhász Balázs* tanulmánya az olasz-magyar kapcsolatok azon sajátosságára hívja fel figyelmünket, miszerint a kommunistagyanús személyekkel kapcsolatos információk megosztása a két ország belügyi szervei számára kiemelt fontosságú volt, ami szerkezeti sajátosságot jelent. Arra az újsághírre pedig talán többen is emlékezhetnek, hogy a rendszerváltozás után a magyar-olasz kapcsolatok újrendezése keretében a két ország szolgálatai, a bizalomerősítés jegyében, kölcsönösen információkat cseréltek egymással. *Juhász József* a délszláv válság nemzetközi összefüggéseit és azokat a vitákat mutatja be, amelyek a délszláv válság(ok) nemzetközi rendre való hatásait elemzik, különös tekintettel a NATO 1999-es beavatkozására, amely teoretikus viták alapját teremtette meg, bár konkrét következményét a krími válság kapcsán szintén tapasztalhatjuk. *Kicsindi Edina* képekkel illusztrált tanulmánya azzal a politikai kommunikációs véleménnyel szembesít minket, hogy a Monarchia (és azon belül Magyarország) nem végzett gyarmatosítást. Láthatjuk, hogy a korabeli magyar sajtót igenis foglalkoztatta a gyarmatosítás kérdése, és a Monarchia sem kerülhette el (amennyiben nagyhatalmi pozícióit meg akarta őrizni), hogy ne foglalkozzon a gyarmatosítással, még ha abban lényegesen el is maradt a többi nagyhatalom mögött. A szerző megállapítja: „Az európai nagyhatalmiság tudata tisztán visszaköszönt a korabeli magyar sajtóban...” *Kolontári Attila* írása a Molotov- Ribbentrop-paktum diplomáciai előkészítésével foglalkozik. A német és orosz levéltári forrásokon alapuló diplomácia-történeti tanulmány bemutatja a két – világnézeti szempontból egymástól merőben eltérő – ország közeledésének folyamatát, az ennek előkészítésében részt vevő szovjet szakértő diplomata aprólékos, bár az események menetét lényegesen nem megváltoztató munkáját. A kor viszonyait jól mutatja, hogy a szovjet szakértő (Georgij Asztahov) nem kapott elismerést, bár ebben reménykedett, és végzetesen elvesztette a vezetői bizalmát (könnyen ráfogták bárkire, hogy kémkedik). 15 év kényszermunkára ítélték, amelynek során 1942-ben meghalt. (E recenzió szerzője 2007-ben a német Külügyi Levéltár raktárában a saját kezével érinthette a paktum megkötéséhez használt, Kelet-Európát érdekszférákra osztó térképet.) *Ligeti Dávid* angol nyelvű tanulmánya az Osztrák-Magyar Monarchia 1916-os háborús helyzetét elemzi. *M. Madarász Anita* Nagy-Britannia 1945 és 1951 közötti hidegháborús propagandájával foglalkozik. A propagandának az volt a célja, hogy felvegyék a harcot a kommunista veszéllyel. *Majdán János* személyes hangvételű tanulmánya az Ipoly-völgyi vasút építésével és annak utótörténetével foglalkozik a 19. századi vasútépítési láztól a hanyatlásig. A szerző kifejezi reményét, hogy a Magyarország és Szlovákia periferiáján található régió újbóli fejlődésének alapját ismét a vasút teremtheti meg. *Marsai Viktor* tanulmánya az afrikai gyarmatosítás időszakába kalauzol el minket: egy határ menti vita következtében kialakult konfliktus Kenya és Tanzánia határának megállapításához vezetett közvetlenül az első világháború

kirobbanása előtt. *Mátay Mónika* Reményi Ferenc világotutazó portréját rajzolja meg, aki katonaként 1892–1893-ban részt vett Ferenc Ferdinánd világ körüli útján. A tanulmány családtörténeti összefüggéseket is felvázol, és a főszereplő alakját egybeveti Horthy Miklós személyével, aki a kor elvárásainak megfelelően szintén részt vett egy ilyen világ körüli úton. *Pál István* az angol titkosszolgálatok és a magyar katonai hírszerzők „kapcsolatát” ismerteti és megállapítja, hogy a kémkedési ügyek ellenére az angol kormány a többi szocialista országhoz képest megértőbbnek mutatkozott Magyarországgal szemben, mivel a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésében volt érdekelt. *Pritz Pál* professzor Bárdossy László és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátságát és politikai nézeteit ismerteti, európai helyünk és sorsunk összefüggéseinek elemzésével. Mindkét főszereplő tragikus halált halt, sorsuk és útkeresésük jól érzékelteti azt a kényszerpályát, amelyben az ország a két világháború között vergődött. Tudjuk, hogy ebből a helyzetből csak az 1989–1990-es rendszerváltozás után sikerült kitörni. *Ramachandra Byrappa* angol nyelvű tanulmánya India történetével, az indiai külpolitika geopolitikai összefüggéseivel foglalkozik. *Ring Éva* professzor asszony a modern lengyel állam atyja, Józef Piłsudski marsall életét és politikáját, valamint azokat a kényszereket, tényezőket ismerteti, amelyek a három részre szakadt, önállóságát elvesztő Lengyelország létrejöttéhez vezettek, amiben a lengyel katonának kiemelt, de ellentmondásos szerepe volt. *Sipos Balázs* módszertani tanulmánya az egyén és a csoportok kapcsolatát, ezek elemzésének, kutatásának lehetőségeit mutatja be. *Szabó-Zsoldos Attila* ismét az afrikai gyarmatosítás időszakába vezet el minket, és a kontinens déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika kísérleti aspektusait vizsgálja. Megállapítja: a kutatás következő szakaszában azt lehetne vizsgálni, hogy a gyarmati tapasztalatok miképpen befolyásolták az anyaországon belüli viszonyokat. *Szatmári Péter* az osztrák legitimisták szerepét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a legitimisták folyamatosan a független Ausztria eszményét hirdették; 1934-ben elképzeléseik közel kerültek a kormány programjához, amit 1938 után üldöztetés követett, és 1945 után szerepük minimálisra csökkent. *Székelly Gábor* professzor diplomáciatörténeti tanulmánya Anthony Eden Hitlerrel és Sztálinnal folytatott találkozásait és tárgyalásait ismerteti. A brit külügyminiszter 1939-ben perifériára szorult, a brit–francia–szovjet katonai szerződés nem valósult meg, és tudjuk, hogy a világháború kirobbanásával új korszak kezdődött, ami Nagy-Britanniát és Franciaországot egyaránt a másodrendű hatalom szintjére vetette vissza. *Szilágyi Ágnes Judit* professzor asszony az Első Portugál Köztársaság értelmiségi elitjének történetével foglalkozik. Megállapítja, hogy a republikánus értelmiség megváltásként várta a köztársaság kikiáltását, mivel a bajok megoldását az államforma megváltoztatásától remélte, de mindez a belső ellentétek, a problémák komplex jellege miatt nem valósulhatott meg. *Szívós Erika* a városi terek történetével, a mítoszokkal és legendákkal foglalkozik. *V. Molnár László* tanulmánya II. Katalin cárnő belpolitikájának első kudarcát, az 1767–1768. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság működését, a felvilágosult abszolutizmus országmodernizációs törekvéseit, azok nehézségeit és ellentmondá-

sosságát ismerteti. *Varga Boglárka* a Zöld-foki szigetek sikertörténetét mutatja be, és azt vizsgálja, hogy a többi afrikai gyarmathoz képest a szigetállam fejlődésének és modernizációjának melyek voltak az összetevői, és mi vezetett oda, hogy a szigetország a *Freedom House* listáján Franciaországgal vagy Liechtensteinnel megegyező pontszámmal rendelkezik, amivel messze kiemelkedik a többi afrikai állam közül. *Varga Zsuzsanna* tanulmánya a jelenkori Magyarország történetébe „repít” minket vissza: Dimény Imre miniszter életét, munkásságát, a magyarországi agrárlobbi történetét ismerteti, megállapítva, hogy a hivatali, szervezeti és politikai összefüggések háttérében az élelmiszergazdaság nyugatról átvett elvének elfogadása, a mezőgazdaság szerepének újragondolása húzódtott meg. *Világi Dávid* tanulmánya ismét Afrikába kalauzol bennünket, és a zuluk történetét mutatja be. Láthatjuk, hogy a gyarmatosítás előtt is voltak afrikai birodalmak/királyságok (nemcsak a középkorban), amelyekkel a tengeri hatalmat képviselő nyugatiaknak (jelen esetben a briteknek) is együtt kellett működniük, vagy számolniuk kellett az ellenállással, amit a zulu háborúk is bizonyítanak. Az ábécérendben *Vonyó József* tanulmánya az utolsó. Imrédy Béla 1944-ben, a német megszállás után, dátum és aláírás nélkül kiadott memoranduma jól érzékelteti, hogy a realitásérzékét egyre inkább elveszítő egykori miniszterelnök az évekkel korábban megszilárdult nézetei alapján kívánt jobboldali szövetséget létrehozni, de próbálkozásai kudarcot vallottak. Csak mellékszerep jutott neki, és politikai pályája a németek nyomására 1944. augusztus 7-én véget ért. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Hóman Bálint irathagyatékában található forrás ismertetése méltó keretét adja annak a tanulmánykötetnek, amelynek első tanulmányát Ablonczy Balázs jegyzi.

*

Összességében megállapíthatjuk, hogy nagyon izgalmas, érdekes és összetett tartalmú tanulmánykötetet olvashatunk, amelyben az írások stílusa eltér ugyan egymástól, de színvonaluk, szerzőik szakmai elköteleződése méltó „ajándék” Majoros István professzor számára, így mindenkinek csak ajánlani tudom. Remélem, hogy a recenzió felkeltette a szakmai és műkedvelő közönség érdeklődését, s a kötet, illetve annak digitalizált változata hasznos segédkönyvként szolgálhat.

Garadnai Zoltán

NEM CSAK EGY FOTÓALBUM Szovjet gyártmányú tehergépkocsik a szovjet és magyar népgazdaság rendszerében

Andy Thompson: *Szovjet teherautók*. Az előszót és a záró tanulmányt írta:
Kiss András. Maróti Könyvkiadó, Budapest, 2019, 392 o.

Aki először leemeli egy könyvesbolt polcáról Andy Thompson *Szovjet teherautók* című, látványra igencsak impozáns könyvét, külső kivitelezése miatt minden bizonnyal egy szép, színes fotóalbumra számít, amelyben a szöveges részek legfeljebb az igényes illusztrációk rövid tartalmi magyarázatára, azok „címkéjéül” szolgálnak. Amennyiben azonban fellapozza a kötetet, konstatálja, hogy inkább ennek a fordítottja igaz, vagyis a fekete-fehér és színes fényképek, plakátok, illetve brosúrák és promóciós kiadványok címlapfotói szolgálnak a kötet magvát képező történeti leíró rész illusztrálására. A „legrosszabb esetben” is azt mondhatjuk, hogy a szöveges tartalom és a képanyag szerves egységben és harmóniában áll egymással. Igaz, a lábjegyzetek hiánya miatt – ami a tudományos szakmunkák legfőbb konszenzusos kritériuma és ismérve –, ezt a kötetet nem tekinthetjük „vegytiszta” tudományos monográfiának. Az adatokban bővelkedő, logikusan felépített, láthatólag széles forrásbázison nyugvó, nagy szakmai hozzáértéssel, egyúttal közérthetően megfogalmazott szöveges részeket olvasva, egyrészt valóban felvethető a lábjegyzetek hiányának kérdése. Másrészt ugyanakkor teljesen érthető a kiadó szándéka is, miszerint ezt a kiadványt nem egy jól behatárolható, szűk gazdaságtörténeti kör reprezentánsainak, hanem elsősorban a technikatörténeti ritkaságok iránt rajongó szélesebb olvasóközönségnek szánta – a „tudományos mélyfúrások” igényességével összeállított – „kalauzként”.

A kötet elolvasása mindazonáltal meggyőzhet bennünket arról, hogy a teherautó-gyártás története egyáltalán nem egy perifériális történettudományi problematika, s nem kizárólag az egyes gépjármű-prototípusok tervezésének, műszaki kivitelezésének, gyártási eljárásának, funkcionalitásának technikatörténeti leírására szorítkozik, hanem jóval több annál. A tehergépjármű az az eszköz, amely kapcsot jelent az ember és a gazdasági mobilizáció, az ember és a szárazföldi kereskedelmi infrastruktúra között, nélkülözhetetlen kelléke és alapeszköze a modern kori, 20–21. századi építkezéseknek, az áruszállításnak, az emberiség földrajzi térhódításának. A 20. századi gazdasági fejlődés során a tehergépjárműgyártás egyre jobban bővülő kapacitásokat, egyre fejlettebb infrastruktúrát, korszerűbb gyártási technológiát, egyre képzetesebb szakembergárdát és humán erőforrásokat, precízebb tervezési folyamatokat, és végső soron összehangolt gazdaság- és társadalompolitikát követelt meg az egyes országok gazdaságpolitikai döntéshozóitól. A tehergépjárművek gyártásának története így érthető módon nemcsak technikatörténet, hanem egyúttal gazdaság-, társadalomtörténet, sőt a tehergépjárművek sokoldalú funkcióit és a

közlekedési eszközgyártás stratégiai gazdasági ágazati jellegét tekintve hadtörténet és politikatörténet is. Mindezzel együtt ezt a könyvet akár úgy is felfoghatjuk, mint a Szovjetunió történetét „alulnézetből”, egy egészen sajátos nézőpontból.

A könyv – a bevezetővel együtt – összesen hat, kronologikusan felépülő fejezet-re tagolódik. A *Vörös kamionosok* címet viselő bevezetőből megtudhatjuk, hogy a tehergépjármű-gyártás hogyan illeszkedett a tervutasításos rendszer keretei közé, s az állami tulajdon („köztulajdon”) mint a szovjet gazdaság- és társadalomszervezés egyik legfőbb pillére, hogyan befolyásolta – vagy inkább determinálta – a piacra is termelő gazdasági ágazatokat, így a tehergépjármű-gyártást. A későbbi tervezési, gyártási, értékesítési problémák megértése miatt nem árt tudnunk például, hogy a szovjet állampolgárok tulajdonában nem lehetett semmilyen haszonjármű, még a *Moszkvics* furgon vagy az *UAZ* kisteherautó is tiltott volt. A szovjet rendszerben ugyanis nem lehetett ésszerű indoka annak, hogy valaki üzleti tevékenységre használható járművel rendelkezzen, az üzleti tevékenység az állam és az állami vállalatok hatáskörébe tartozott. A teherautó-gyártók értékesítési politikája így nem is a végfelhasználókat célozta meg: a járműveket az ötéves terveknek megfelelően gyártották, amelyek mindent pontosan leírtak, a járművek mennyiségétől és felhasználóitól kezdve a gyártás gép- és anyagszükségletén át az üzemeltetési költségeig bezárólag.

Az első, *Az utak forradalma 1917–1945* című részből egy kulcsfontosságú tanulságot érdemes levonnunk. Ez a történelmi korszak foglalja magába az 1928–1932 közötti első ötéves terv időszakát is, amely a „nagy áttörés” néven került be a szovjet történelem lapjaira. Ez volt az az időszak, amelyben a sztálini politikai vezetés kierőszakolta az ország totális – és jelentős áldozatokkal járó – iparosítását, amelyben a tehergépjárműveknek kulcsszerep jutott. Jól mutatják ezt a teherautók gyártásának a könyv 25. oldalán közölt statisztikai adatai is: míg 1928-ban csak – kerekítve – 740 darab teherautót gyártottak a Szovjetunióban, addig a következő ciklus első évére, 1933-ra már – szintén kerekítve – 39 ezer 100 darabot. A szovjet teherautó-gyártás ekkora arányú „ugrást” később soha, semelyik ezt követő ötéves gazdasági ciklusban nem tudott felmutatni. Érdemes megjegyeznünk, hogy ebben az időszakban ugyanezek a robbanásszerű trendek jellemezték a szovjet személygépkocsi-gyártást is. A szerző egy korábban, magyar fordításban ugyancsak megjelent, *Autók a Szovjetunióból* című könyvéből kiderül, hogy a piacgazdaságot elvető szovjet tervgazdasági rendszerben más ágazatokat megelőzve, éppen a járműiparban, a *Moszkvics*okat gyártó KIM gyárban (*Moszkovszkij avtoszborocsnij zavod imenyi Kommunizsztjicsesztkij internacional mologyozsi*) vezették be először, 1937-ben a teljesítményberezést. Az 1933–1937 közé eső második ötéves tervciklus részévé váló és alapvetően a termelési versenyekre építő sztahanovista mozgalom ennek valamiképpen már előfutára is volt, és tény, hogy a harmadik ötéves ciklus (1938–1942) háborút megelőző szakaszában egyes ágazatokban hozzájárult a havi átlagbérek növekedéséhez, továbbá az ipari munkásság jövedelmi viszonyainak emelkedéséhez.

A könyv második fejezetéből az 1946–1960 közötti időszak főbb tendenciái rajzolódnak ki. A szerző e korszakra vonatkozó egyik legfontosabb megállapítása, hogy noha a háború befejezését követően a Szovjetunióban a hosszú távú fuvarok terén a vasúté maradt az elsődleges szerep, az 1946–1950 közötti ötéves terv nagy lökést adott az ország tehergépkocsi-gyártásának. A teherautó-gyártás felgyorsítására azért is szükség volt, mert a kölcsönbérleti szerződés keretében Amerikából a Szovjetunióba szállított teherautókat a háború után vissza kellett szolgáltatni. Ennek a korszaknak az egyik legfontosabb fejleménye volt, hogy elsősorban az 1949-ben megalakult KGST-nek köszönhetően a szovjet teherautók kijutottak a nemzetközi piacokra. A KGST feladata ugyanis az volt, hogy a szocialista országok (az úgynevezett „népi demokráciák”) tervezési rendszerének összehangolásával és a termelés szakosításának megszervezésével hatékonyabbá tegye a keleti blokk országainak gazdasági fejlődését. A KGST-en belüli gyártásszakosítás keretében fejlesztették a közlekedési eszközök és gépjárművek gyártását is, ahol a tehergépkocsi-gyártás terén a Szovjetunióé lett a vezető szerep.

A harmadik, az 1961–1979 közötti szűk két évtized történéseit felölelő fejezet fő tanulsága az, hogy az 1960-as évek második felének ígéretes tendenciáihoz képest az 1980-as évek hajnalán a szovjet járművek mind a gyártás, mind a minőség szempontjából már elmaradtak a világ élvonalától. A szerző körültekintően bemutatja ennek a „hanyatlásnak” a gazdasági, szociális és nemzetközi politikai összefüggésrendszerét. A számos összetevő közül talán érdemes kiemelni, hogy a „brezsnyevi pangás” a szovjet gazdaságban is éreztette hatását, a szovjet tervutasításos rendszer már nem tudott lépést tartani a kapitalista világgazdaság fejlődésével. A szovjet állami tervpolitika alapvető hibája volt, hogy a célok és kvóták fenntartásával és főként azok központi, bürokratikus szabályozásával a minőség helyett a mennyiségre, a termékek értéke helyett a bekerülési költségekre koncentrált.

A negyedik, a peresztrojka időszakát is magába foglaló fejezet arról szól, hogy mindez hogyan járult hozzá a szovjet tehergépkocsi-gyártás „leépüléséhez”, ami valójában csak a mennyiségi mutatók rohamos romlását jelentette. Míg a peresztrojka első évében, 1985-ben még 823 ezer darab tehergépkocsit gyártottak, addig 1991-ben, a Szovjetunió megszűnésének évében már „csak” 616 ezret. Ez azonban nem feltétlenül vezetett teljes ágazati csődhez. Noha a peresztrojka bázisán meghozott friss gazdasági szabályozások hatásai a gépipari gyártás területén eleinte korlátozottan jelentkeztek és a szovjet gyárak továbbra is állami tulajdonban maradtak, 1987 nyarát követően önállóvá váltak. Mindez azt jelentette, hogy önfenntartóvá kellett válniuk, vagyis kiadásaikat a bevételeikből kellett fedezniük, a kormány többé nem segített automatikusan a csődbe ment gyárakon. Ezzel a szerző fel is villantja a könyv utolsó fejezetében ismertetett történelmi periódus, az 1991 utáni „posztsovjet” korszak által kínált kibontakozás lehetőségét: az egyes üzemek „menedzsmentjei” jóval szélesebb kompetenciákat nyertek, szabadon dönthettek arról, hogy vevőik és megrendelőik igénye alapján mit gyártanak. Ez

pedig jóval nagyobb teret engedett a piaci viszonyokhoz alkalmazkodó mérnöki, tervezői és gyártói innovációnak.

Itt utalnánk arra ismét, amit recenzióink elején megfogalmaztunk a nehézgépjármű-gyártás stratégiai jelentőségével kapcsolatban. Elég plasztikusan jellemzi ezt, hogy a Szovjetunió Minisztertanácsának 1990. június 25-i rendelete értelmében a tehergépjármű-gyártásra szakosodott KAMAZ (*Kamszkij avtomobilnij zavod*) állami vállalat lett a Szovjetunió – és egyúttal az Oroszországi Szovjet Föderatív Szövetségi Köztársaság (OSZFSZK) – első részvénytársasága. Az akkor már világszerte ismert márkanév „piacra dobása” egyszerre felelt meg az abban az időben súlyos gazdasági recesszióban, politikai és társadalmi krízishelyzetben lévő, nemzeti konfliktusokkal terhelt Szovjetunióban a „piacosítás” és a „társadalmasítás” elvének. (A peresztrojka idején a gazdasági és társadalmi zsákutcából kiutat kereső szovjet közgazdászok között éppen e két elv összehangolásának mikéntje, módozatai és fokozatai körül folyt – és az úgynevezett „500 napos program” révén politikai döntéshozatali szintre is emelt – kiélezett politikai küzdelemmé fajuló vita.) A fent említett rendelet értelmében ugyanis a részvények 51%-a szövetségi tulajdonban maradt, a maradék 49% értékesítését is csak több mint egy évvel később, 1991. szeptember 5-én kezdték meg az üzemi kollektívák tagjai számára, és az ezután fennmaradó részvényhányadot hirdették meg jogi személyeknek. Azt mondhatjuk tehát, hogy ily módon éppen egy tehergépjármű-gyár lett a gazdasági, társadalmi változások előfutára, illetve annak tulajdonosi köre a legelső haszonélvezője.

Vásárlói szemmel a kötetet még vonzóbbá teszi az, hogy annak végén egy hosszabb tanulmányt is olvashatunk arról, hogy a tehergépkocsiknak milyen szerep jutott a magyar szocializmus építésében, hogyan függött össze a magyar építőipar 1950-es és 1960-as évekbeli robbanása, a háború utáni gazdasági struktúraváltás és a hadsereg fejlesztése úgy a magyar teherjármű-gyártással, mint a Szovjetunióból rendszeresített teherautó-importtal. A téma hazai szakértőjének számító Kiss András, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főlevéltárosa által jegyzett záró tanulmányt olvasva ugyanarra a meggyőződésre juthatunk, mint a könyv törzsfejezeteinek egészét megismerve. A tehergépjárművek felhasználása igen sokoldalú lehet egy nemzetgazdaságban: a szovjet gyártmányú ZIL-131-es tehergépkocsi a szó szoros értelmében „tömeggépjárművé” vált Magyarországon, nemcsak a honvédségnél, hanem a közúti teherfuvarozásban és az építőiparban is. A ZIL-ek szép számmal kivették részüket a Kádár-kormány egyik szovjet segítséggel megvalósult gigaberuházásából, a paksi atomerőmű építéséből is.

A történeti recenziók szinte imamalomszerűen visszatérő kliséje, hogy a recenziált kötetet „nemcsak a korszakkal foglalkozó szaktörténészek forgathatják haszonnal, hanem az a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat”. Az általunk ismertett könyv esetében ez éppen „kifordítva” igaz: nemcsak a technikatörténeti ínyencségek iránt megszállottan rajongó szélesebb – laikus – olvasóközönség, a gyűjtők, fotósok, *oldtimer*-kedvelők

kíváncsiságát keltheti fel, hanem a korszakkal foglalkozó szaktörténetesek is haszonnal forgathatják. Ezt már csak azért is így látjuk, mert Kiss András a kötet – hiánypótlónak is nevezhető – zárótanulmányának megírásához nagyon komoly alapkutatásokat, statisztikai adatfeltárást végzett, Magyarország tehergépjármű-állományáról máshol nem bukkanhatunk ilyen nagy műgonddal összeállított adatsorra.

Seres Attila